

ETO: 821.511.141(091)BORI I.
82:308"19/20"
DOI: 10.19090/hk.2020.2.86-93

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

DECZKI Sarolta

Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Irodalomtudományi Intézet
Budapest, Magyarország
sarolt@gmail.com

A MINDENNAPI ÉLET KRITIKÁJA¹

Criticism of everyday life

Kritika svakodnevnice

Bori Imre a hatvanas évek közepén a szociográfiában a magyar próza reneszánszának lehetőségét látta. Ez a reneszánsz akkor nem érkezett el, ám a szociografikus ihletésű művek vagy a szociográfiák a hetvenes évektől erőteljes hatást gyakoroltak az irodalomra, és jellemzően ellenzéki műfajként a politikára is. Napjainkban ismét azt figyelhetjük meg, hogy egyre több olyan irodalmi mű születik, melyek kapcsán a kritikusok (új)realizmusról beszélnek. Több kérdés is felvetődik ezzel kapcsolatban. Egyrészt az, hogy minek köszönhető ez az új hullám, milyen esztétikai minőséget jelent, és – Borihoz kapcsolódva – az, hogy a szociográfiai elemek erőteljes jelenléte a kortárs irodalomban vajon most elhozza-e a próza reneszánszát. A tanulmány ezeknek a problémáknak a végiggondolására vállalkozik. *Kulcsszavak:* szociográfia, magyar próza, Bori Imre, realizmus, valóság

A szociográfia par excellence kritikai műfaj – ahogyan Bori Imre fogalmazott az *Irodalmi szociográfia – szépirodalom* című tanulmányában. A szociográfiához tartozó írásokban „a mindennapi élet kritikája szólal meg, egy olyan elégedetlenség, amely nem akar békét kötni a *vannal*, de nem fordulhat az eszményekhez sem” (Bori 1965, 129). A szociográfia klasszikus szerzőire, köztük az egyik legismertebbre, Féja Gézára hivatkozva fogalmazza meg a kortárs irodalomról saját vízióját, mely szerint a szociográfia megújulása, a „valóság rehabilitálása” a „magyar próza reneszánszához” vezethet. Bori szerint a szociográfiának szerepe van a magyar próza európaizálásában, metamorfózisában. Diagnózisa

---

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült.

szerint „végső fokon tehát most van kialakulóban egy valóságot és esztétikai jegyeket egyaránt szemmel tartó írói magatartás, amely öntörvényeinek engedelmeskedik” (Bori 1965, 135). A hatvanas évek közepén született ez az írás, amikor a szociográfia már gazdag hagyományra támaszkodhatott, s ennek a hagyománynak valóban szerves eleme volt a kritika, a mindennapi élet kritikája. Ezért a szociográfia jellemzően ellenzéki műfaj, hiszen a valós társadalmi állapotokat igyekszik feltárni, melyeket a mindenkori hatalom megszépíteni, idealizálni, netán ideologizálni igyekszik – az elnyomás aktuális mértékétől függően. Éppen ezért a szociográfia történetének vaskos fejezete az is, ahogyan egyes szerzőket perbe fogtak, üldöztek, nem engedték publikálni műveiket.

Nem csupán a harmincas évekre volt ez jellemző, hanem a hetvenes évekbeli szociográfiai mozgalom is hasonló problémákkal küzdött, ugyanis a Kádárkorban sem vették jó néven, ha valaki ráirányította a figyelmet a társadalom peremén élők problémáira. A hivatalos ideológia szerint ugyanis nincsenek problémák, mindenki dolgozhat és boldogulhat, és lehetősége van felemelkedni. Számos szociográfiai ihletésű film és regény, valamint tanulmányok, politikai állásfoglalások cáfolták a kincstári optimizmust, s irányították rá a figyelmet arra, hogy a hivatalosan munkások, parasztok és kisemberek állama pont ezen néprétegek egy jókora részét hagyta cserben. Jó példa erre Tar Sándor esete díjnyertes munkájával, a *Tájékoztatóval*, mely az NDK-ban vendégmunkásként dolgozó fiatalok helyzetét mutatta be. Az írás elnyerte a *Mozgó Világ* szociográfiai pályázatának első díját, ám legális úton nem lehetett közölni, hanem a *Profil* című szamizdatban jelent meg később. A legendás lap legendás szerkesztője ekkoriban Berkovits György volt, akinek magának is több szociográfiai munkája jelent meg, köztük a mai önértésünk számára is nagyon fontos *Világváros határában* című könyv, mely Budapest agglomerációjának benépesülését mutatja be – és azt, hogy ez mekkora áldozattal járt.

A hetvenes évek egyik politikai-szociográfiai szenációja Haraszti Miklós *Darabbér* című munkája volt, melyet 1972-ben írt, azután, hogy befejezte „munkáskarrierjét” a Vörös Csepel Traktorgyárban, ahol egy évig dolgozott. A szerzőt már az egyetemen is sokat zaklatták versei, ellenzéki magatartása miatt, de mégis sikerült a Magvető Kiadóval megállapodnia egy gyári könyv megjelentetéséről. A kézirat 1973-ban lett kész, a kiadó visszadobta, ám a szerző szamizdatban terjesztette, így a későbbi demokratikus ellenzék több tagja is olvasta. A házkutatások során kilenc példányt szedtek össze, és számos embert hallgattak ki, mielőtt perre került volna sor. A vád izgatás volt (éppúgy, mint a harmincas években Féja Géza ellen is), tanúnak pedig olyan embereket idéztek be, mint Konrád György, Szelényi Iván, Hegedűs András, Eörsi István,

Mészöly Miklós, Bacsó Péter, Dalos György, Szentjóbby Tamás, a hallgatóság között pedig ott ült Károlyi Mihályné, Rajk Júlia és Duczinska Ilona. Az ítélet nyolc hónapi szabadságvesztés lett háromévi próbaidőre felfüggesztve.

A hatóságok haragját pedig az váltotta ki, hogy Haraszti leírta, milyen tapasztalatokra tett szert a Vörös Csepel Traktorgyárban, a darabérben dolgozó munkások között. A legelső dolog, amit meg kellett tanulnia a betanítás után, „hogyan kell pénzt keresni” (Haraszti 1980, 7) – ahogyan egy munkatársa mondta. Mert az egész darabérrendszer ellentmondásossága megmutatkozik abban, hogy ha az ember körültekintően, odafigyelve dolgozik, és tekintettel van a termék minőségére, akkor ezzel annyi időt veszít, hogy nem keres elég pénzt a megélhetéshez. Ahhoz, hogy elegendő pénzt keressen, gyorsan kell dolgoznia, ráadásul két gépen egyszerre, figyelmen kívül kell hagynia a munkavédelmi előírásokat, mint ahogyan a termék minőségének is közömbösnek kell maradnia a számára. A gyár és a gép átveszi az irányítást a munkás teste és lelke felett: „a megtalált ritmusú, sikeresen elgépiesült munkában sem tűnnek el mind az érzések és a gondolatok, csak átalakulnak: megszakad köztük és köztem a közvetlen viszony, az azonosság. Ezt meglehetősen nehéz leírni. Azt hiszem, ez közelíti a legjobban: *Én szünök meg*” (Haraszti 1980, 84). Vagyis a szocializmus építése során a munkás ugyanabban a helyzetben van, amit Marx írt le még a XIX. század közepén *Az elidegenült munka* című írásában: elidegenül a munkája folyamatától, termékétől, embertársától, emberi mivoltától és önmagától is.

Poétikai kérdések természetesen nem kerültek terítékre, hiszen a szociográfiát elsősorban nem irodalmi, hanem tényfeltáró műfajnak látták, ám az irodalom területén is fel-feltűntek szociográfiai ihletettséggű művek, mint Fejes Endre *Rozsdatemetője* (1962) vagy Kertész Ákos *Makrája* (1971). Egy generációval később Tar Sándor is szociográfusként hivatkozik saját magára, melyről így gondolkodik: „A szociográfiát őszintén azonosuló, feltáró szenvedélyű műfajnak tartom, mely az irodalmi eszközöket valóban csak eszközként használja...” (Tar Sándor, hagyaték). A debreceni író fogadtatása különösen érdekes a szociográfia és az irodalomtörténet szempontjából, mert Tar írói jelentkezése egybeesett a prózafordulattal, amely egyre gyanakvóbbá vált mindazon dolgok iránt, melyek a szociográfia alapanyagát alkották: a valóságról és az elbeszélő énről van szó, valamint az elbeszélés nyelvéről. Kétségtelen, hogy a szociográfia is fiktív műfaj, ám fiktivitását nem tematizálja, és nem problematizálja a saját, társadalmi valóságra vonatkoztatott nyelvi és megismerő kompetenciáját. Nem problematizálja továbbá a társadalmi valóság fogalmát sem, mint ahogyan a valóságét sem általában. Márpedig ezek a fogalmak a kilencvenes évek elején

gyanússá váltak – tegyük hozzá, teljes joggal. Illúzióvá vált a szöveg és a referencia szoros kapcsolata, az, hogy a szöveg határozottan rá tudna mutatni valami saját magán kívüli entitásra. Az irodalom deiktikus funkciója háttérbe szorult az önreferencialitással szemben, mint ahogyan a valóságra hivatkozó próza is az úgynevezett szövegirodalommal szemben.

A valóság fogalma tehát egy időre kiszorult az irodalomból és egyáltalán a humán tudományok köréből, mely utóbbiak a filozófia XX. századi eredményeire támaszkodva fogalmaztak meg kétségeket vele kapcsolatban. Tanulságos, hogy Nádas Péter a *Világló részletek* egyik bemutatóján² is hangsúlyozta, hogy a „valóság” fogalmának használata helyett inkább a „realitás” fogalmát javasolja, mert az kevésbé kompromittált. Ahogyan Bíró-Balogh Tamás tömören megfogalmazta: „A valóságábrázolás ciki lett” (Bíró-Balogh 2016). A rendszerváltás környékén voltak olyanok, akik – Borihoz hasonlóan – a realista és szociográfiai irodalomban látták – vagy inkább remélték – a magyar próza reneszánszát, de a várt áttörés elmaradt – úgyszólván érdeklődés hiányában.

A realista ábrázolásmód és a szociográfiai vonulat a kétezres években tűnt fel újra az irodalom főáramában. Többek között Bódis Kriszta: *Kemény vaj* (2003), Barnás Ferenc: *A kilencedik* (2006) és Oravecz Imre: *Ondrok gödre* (2007) című regényeit említhetjük ezekből az évekből, majd a kétezer-tízes években pedig már valóságos trendről lehet beszélni a realista ábrázolásmódot alkalmazó, szociográfiai elemekkel operáló regények, novellák, sőt versek kapcsán, melyek minden további nélkül a *mainstream* irodalom részeivé váltak, kritikák sokasága jelent meg róluk, szerzőik különböző elismerésekben részesültek. A kritikusok egy része egyenesen a „nyomorpornó” terminust használja erre az irányra, utalva egyrészt a hatásvadász és giccses elemek jelenlétére egyes művekben, másrészt magára az irodalmi divattá vált trendre.

Tóth Krisztinának már tárcáiban, novelláiban is megjelentek szociografikus elemek, aztán az *Akvárium* (2013) című regényében korrajzot nyújt egy szegény, angyalföldi család életén keresztül. Szintén a 2013-as évben jelent meg Borbély Szilárd *Nincstelenek* című regénye, mely valóságos szenzáció volt a honi irodalmi életben, és külföldi fogadtatása is kedvező volt. Szilasi László *A harmadik híd* (2014) című regénye is igen nagy visszhangot váltott ki; a szerző ezért a regényéért vehette át a Mészöly Miklós-díjat 2015-ben. Kiss Tibor Noé *Aludnod kellene* című könyve szintén 2014-ben jelent meg, és a szerzőt a Békés Pál-díjjal ismerte el a szakma. 2016-ban látott napvilágot Milbacher Róbert *Szűz Mária jegyese* című regénye vagy novellaciklusa, a szerző pedig

² 2017. június 10., Margó Fesztivál, beszélgetés Darabos Enikővel és Bagi Zsolttal a PIM-ben.

hamarosan Margó-díjat kapott. Ménes Attila *Folyosó a Holdra* című regénye is a 2016-os év termése, és elég jó a kritikai visszhangja. 2017-ben jelent meg Antal Balázs *Le* című novelláskötete, mely líraian sűrű nyelven ír a periférián élő emberekről és az elhagyatott tájakról. Oravecz Imre trilógiává bővítette a megkezdett regényfolyamot, melynek középső része, a *Kaliforniai fürj* 2012-ben jelent meg, az utolsó rész, az *Ókontri* pedig 2018-ban, s így együttesen mesélik el három generáció történetét Szajlától Amerikáig és vissza, részletesen leírva azokat az életvilágokat, melyekben szereplői, az Árvai-had tagjai éltek. Valamint 2018-ban jelent meg Juhász Tibor *Salgó blues* című könyve, egy kortárs irodalmi szociográfia, mely Salgótarján lecsúszott, munkanélkülivé vált, kocsmákban vigasztalódó munkásrétegének mindennapjait írja le. Kérdés, hogy ezzel a hullámmal eljött-e a magyar próza Bori által remélt reneszánsza.

A jelenséggel kapcsolatban érdemes idézni Szilasi Lászlót, aki azt mondja egy vele készített interjúban, hogy

A harmadik híd megírásával például a hajléktalanság körülményei között élő embereket próbáltam közelebből tanulmányozni. Ezt pedig úgy éltem meg, mint *a felejtés ellen történő munkát*. Teljesen egyetértek György Péterrel abban, hogy mindig rettenetes traumáink keletkeztek abból, amikor megpróbáltuk magunkat felejtésre ítélni. Úgy látom, hogy nemcsak elmúlt dolgokat, hanem olyanokat is megpróbálunk elfelejteni, amelyek most történnek, például a hajléktalanokat. *Szerintem az ember fontos munkát végez a közösségének, amikor megpróbál egy-két ilyen dolgot feltárni, visszaemlenni a felejtésből, nem ritkán a szándékos elfelejtésből, mesterséges megfélemezésből* (Szilasi 2014, kiemelések tőlem – D. S).

Olyan fogalmak kerülnek itt elő, melyek a posztstrukturalizmus fogalomkészletéből hiányoznak: munka, közösség, feladat, feltárni, visszaemlenni, a felejtés ellen, melyek mind a felelősség fogalomkörébe tartoznak. A kilencvenes években nem tűnt el, de némiképp háttérbe szorult az az írói szerepfelfogás, mely szerint az irodalomnak feladata, sőt, küldetése van, méghozzá az, hogy általa szembenézzünk a minket körülvevő társadalmi valósággal, a lecsúszottak, perifériára szorultak világával, valamint megismerjük a múltat, mely ezt a jelent eredményezte. A kétezres évek vége felé és a kétezer-tízes években pedig ennek az éthosznak az előtérbe kerülése figyelhető meg. Adódik a kérdés, hogy miért pont most, hiszen már a rendszerváltás is meglehetősen sok áldozattal járt, tömegek veszítették el munkájukat, szegényedtek el, kerültek utcára, marginalizálódtak. A válasz komplexebb elemzést igényel, de talán megkockáztathatunk annyit, hogy a kétezres évek második felére, a kétezer-tízes évek elejére derült

ki végérvényesen, hogy a rendszerváltás projektje kudarcba fulladt, hiába volt az áldozat, és az új rendszer milliók számára nem kínált megoldást égető életproblémáikra. Milliók maradtak az út szélén, a magyar vidékre pedig gyakorta a teljes kilátástalanság, a reménytelenség lett a jellemző. Ennek a belátása pedig elemi erejű tapasztalatot jelenthetett a társadalom egésze, így az írók számára is, melyet ki így, ki úgy dolgoz fel. S szintén eddigre vált világossá az is, hogy a magyar társadalom képtelen feldolgozni a múltját, s ismét romantikus-déli-bábos mítoszokba menekül, melyekkel csak súlyosbodik a válság – ahogyan erről azon művek sokasága tanúskodik, melyek a magyar közelmúlt egy-egy elhallgatott, kellően ki nem beszélt, feledésbe merült traumáját próbálják feldolgozni (Závada, Tompa, Zoltán Gábor, Sascha Batthyány stb.).

Tompa Andrea *Omerta* című regényének egy kritikusa így írt az „új irányról”:

A magyar próza utóbbi évtizedében lezajlott egy csendes forradalom, egy kisebbfajta fordulat. Majdhogynem közmegegyezéssé vált, hogy az irodalomnak *feladata* van, nevezetesen, hogy történeti-szociológiai vizsgálódásokat folytasson, hogy a tudományos (túlontúl objektív) és politikai (túlontúl érdekezérelt) társadalomszemlélettel szemben afféle „ellendiskurzust” kínáljon, amely feltárja és az olvasók elé bocsátja a történelemkönyvekből, szociológiai munkákból, kortárs újságcikkekből stb. kivehetetlen, kimaradt, elhallgat(tat)ott „múltat”, „sorsokat”, „valóságot” – mindazt az „egyénit”, amit a társadalom szabályozott monitorozására alapított reál- és humántudományok képtelenek láttatni (Sipos 2017).

Ahogyan a Sipos Balázs megállapítását továbbgondoló és vele vitatkozó Takáts József írja, arról lenne szó, hogy az irodalom bizonyos szaktudományok (történettudomány, szociológia) konkurenciájává válva társadalmi feladatoknak kíván eleget tenni, és ennek következtében háttérbe szorul az esztétikai autonómia kérdése. Számos faktort latolgat, hogy mi lehet az oka, hogy a „prózaírók és kritikusok szemében megemelkedjen a téma fontossága a forma rovására” (Takáts 2018, 341), ezek között szerepel Kertész Imre Nobel-díja, a kortárs világirodalmi folyamatok (melyekben szintén megfigyelhető az elmozdulás egy „új realista” irányba), valamint a magyarországi társadalmi-politikai problémák, a kortárs tendenciák közül pedig Kőrösi Imre meglátására hivatkozik, aki a lírában jelentkező „új komolyság”-hoz hasonló jelenséget észlel a kortárs prózában. Takáts úgy írja le ezt a folyamatot, hogy „az inga visszaleng”, vagyis ama inga, mely – elnagyoltan leírva – a kísérletező, csupán a megalkotottságra, a nyelvre figyelő esztéta beállítódás és a hagyományos, realista, küldetéses, képviseleti irodalom mint végletek között lengedez.

Érdeemes megfontolni továbbá a szintén Takáts által idézett Krasznahorkai László véleményét is:

Elhűlve figyelem, hogy megjelennek és rendkívül sikeresek olyan, a magaskultúra ormain dicsőített prózai művek, amelyek világa egyszerűen úgy tekint az egész 20. századi irodalomra, mintha az nem is létezett volna. Nem értem, hogy lehet újra ugyanúgy írni, mintha nem lett volna Joyce vagy Kafka, vagy mondjuk Krúdy Gyula. Fennáll a veszélye, hogy amit ön újrealizmusként mint újdonságot érzékel, az csak realizmus minden újdonság nélkül, bevezetése annak, ami szerencsétlenebb tájakon most már nemcsak hogy elindult, hanem ki is teljesedett: a magasan artikulált és a vulgáris összekavarodásának (Krasznahorkai 2016).

Elhamarkodott dolog lenne poétikai fordulatról beszélni, azt azonban mindenképpen regisztrálnunk kell, hogy változás történik a magyar irodalomban. Még hozzá egy olyan regisztratorként a megjelenésével újul meg az irodalom, mely már jó száz éve jelen van kultúránkban, hol több, hol kevesebb nyomatékkal: a szociográfiával. S korántsem arról van szó, hogy ez ne lett volna kontinuos módon jelen, hanem arról, hogy az utóbbi időkben ismét bekerült a *mainstream*-be. S arról sincs szó, hogy tisztán szociográfiai művek születnének, hanem arról, hogy szociográfiai elemek, tapasztalatok jelennek meg a fikciós munkákban, melyek olykor egészen bonyolult narratológiai megoldásokkal élnek. Ám az, hogy ez a magyar próza reneszánszát hozza-e el – ahogyan Bori Imre jósolta –, az – már csak Krasznahorkai László diagnózisának tükrében is – meglehetősen kétségesnek tűnik.

Irodalom

Bíró-Balogh Tamás. 2016. *Valótlan irodalom*. <http://memoriaonline.hu/valotlan-irodalom> (2017. jan. 23.)

Bori Imre. 1965. Irodalmi szociográfia – szépirodalom. In *Eszmék és látomások*. 125–167. Újvidék: Forum.

Haraszi Miklós. 1980. *Darabbér*. Párizs: Magyar Füzetek.

Krasznahorkai Lászlóval Kőrösi Imre beszélgetett. 2016. „*Nem vagyunk fölkészülve a valóságra*”: *Interjú Krasznahorkai Lászlóval*. <https://m.magyararnanacs.hu/konyv/nem-vagyunk-folkeszulve-a-valosagra-100815/?orderdir=novekvo> (2019. okt. 20.)

Sipos Balázs. 2017. *Gátá*. <https://revizoronline.com/hu/cikk/6799/tompa-andrea-omerta/> (2019. okt. 20.)

- Szilasi Lászlóval Hercsel Adél beszélgetett. 2014. „*Mindenki gyűlöl mindenkit, aki veszélyes a tb-jére*” – interjú Szilasi Lászlóval. HVG, márc. 5. http://hvg.hu/kultura/20140305_Mindenki_gyulol_mindenkit_aki_veszelyes (2019. okt. 20.)
- Takáts József. 2018. Az inga visszaleng – elbeszélő próza a kétezres években. *Helikon* 64 (3): 336–347.
- Tar Sándor. *Válaszok kérdésekre: Levélinterjúk a hagyatékból*. http://www.tarsandor.hu/pdf/tar_sandor_11.pdf (2019. okt. 20.)

CRITICISM OF EVERYDAY LIFE

Imre Bori saw in sociography the possibility of a renaissance of Hungarian prose in the middle of the nineteen-sixties. This renaissance did not come at the time, however, sociographically inspired works or sociographies have had a powerful influence on literature since the 1970s, and as a typically oppositional genre, on politics, too. Nowadays, we can once again observe that more and more literary works are created which the critics tend to regard as works of (new) realism. Several questions can be raised in this regard. First, what is the reason for this new wave, what aesthetic quality does it bring and then, – referring to Bori – is the strong presence of sociographic elements in contemporary literature about to bring a renaissance of prose? The study engages in tackling these problems.

Keywords: sociography, Hungarian prose, Imre Bori, realism, reality

KRITIKA SVAKODNEVNICE

Imre Bori je sredinom šezdesetih godina u sociografiji prepoznao mogućnost renesanse mađarske proze. Tada ova renesansa nije ostvarena, ali dela inspirisana sociografijom od sedamdestih godina ispoljila su veliki uticaj na književnost, ali i na politiku kao karakteristično opozicioni žanr. Danas smo ponovo svedoci da je sve više književnih dela, za koje kritičari tvrde da predstavljaju (novi) realizam. U vezi sa tim se postavlja više pitanja. Prvo je zbog čega se uopšte javlja ovaj novi talas, kakvu estetsku vrednost predstavlja i – vezano za Borija – da li prisustvo mnoštva sociografskih elemenata priziva renesansu proze u savremenoj književnosti? Studija ima pretenzije da odgovori na ova postavljena pitanja.

Ključne reči: sociografija, mađarska proza, Imre Bori, realizam, stvarnost